

ΡΕΘΥΜΝΟ 1907

RETHYMNO

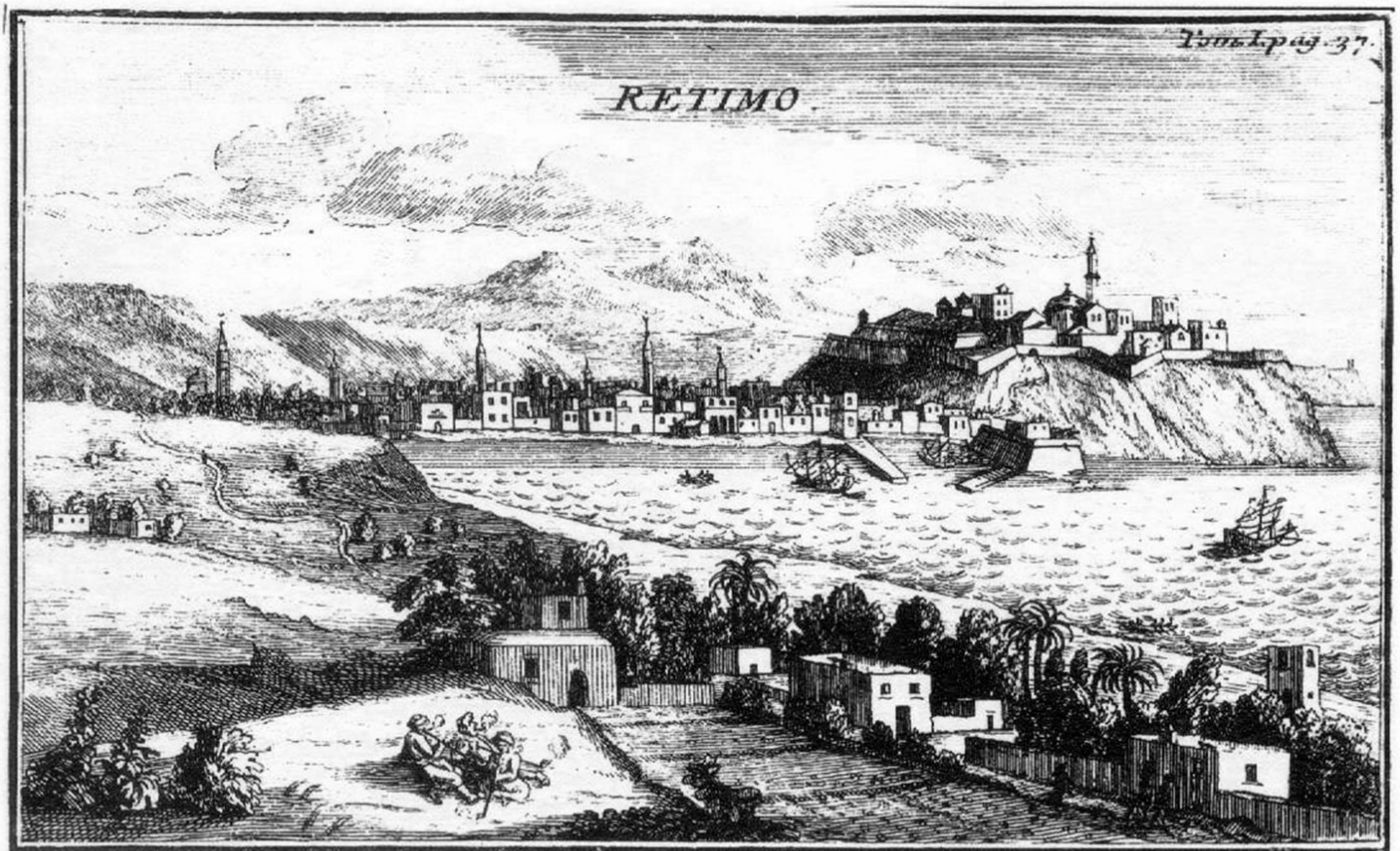
Η μελέτη Πικιώνη για το φρούριο της Φορτέτζας, Ρεθύμνου

Ελίνα Βαρουξάκη - 02/09/2019

Το 1966 ανατίθεται στον Δημήτρη Πικιώνη η μελέτη του φρουρίου της Φορτέτζας στο Ρέθυμνο, με σκοπό την τουριστική αξιοποίησή του. Το έργο ανατίθεται από το τότε Υπουργείο Συντονισμού του Βασιλείου της Ελλάδος. Μόλις δύο χρόνια πριν τον θάνατό του και έχοντας ήδη ολοκληρώσει τα σημαντικότερα έργα του (διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου λόφου Φιλοπάππου, 1957, παιδικός κήπος Φιλοθέης, 1965), γράφει έκθεση με τίτλο «Έργον: Τουριστική αξιοποίησις φρουρίου Φορτέτζα Ρεθύμνου Κρήτης» και ως υπότιτλο «Αρχιτέκτονες: Δ. Πικιώνης-Π. Πικιώνης-Α. Κουτσογιάννης». Πρόκειται για ένα σύντομο κείμενο μόλις δεκατριών σελίδων, που περιλαμβάνει μια ολοκληρωμένη ανάλυση και πρόταση για τον χώρο της Φορτέτζας, τόσο θεωρητικά όσο και χωρικά-σχεδιαστικά. Η έκθεση, η οποία δεν υπάρχει δημοσιευμένη σε σχετικά βιβλία ή περιοδικά, υπογράφεται από τον ίδιο τον Πικιώνη στις 20 Ιουνίου 1966. Έχοντας ως υπόβαθρο την κριτική στο φανταστικό του έθνος με ερωτήματα όπως: "οι μουσειολογικοί, αρχαιολογικοί χώροι είναι θύλακες της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας ή προστάτες του εθνικού φανταστικού;", παρουσιάζεται το πρωτότυπο και αδημοσίευτο υλικό της έκθεσής του με σχολιασμούς που προκύπτουν από το ευρύτερο κλίμα

της εποχής, και προσπαθεί συγχρόνως να εξηγηθεί γιατί η πρόταση δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Φαίνεται η αντιμετώπιση των αρχαιολογικών χώρων να μεταμορφώνεται κάθε φορά που αλλάζει το θεσμικό πλαίσιο της εποχής. Είναι αυτό επιθυμητό και ουσιώδες για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας;

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη αυτή ξεκίνησε στα πλαίσια του μαθήματος της Ιστορίας και Θεωρίας 8, Φύση, Τοπίο & Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, του τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, με διδάσκοντες τον καθηγητή Παναγιώτη Τουρνικιώτη και επίκουρο καθηγητή Κώστα Τσιαμπάο. Από εργασία μαθήματος εξελίχθηκε σε έρευνα, και αυτό προϋπέθετε, πέρα από βιβλιογραφικές αναφορές, πρωτογενή έρευνα μέσα από αναζήτηση αρχείων σε οργανισμούς και φυσικά πρόσωπα. Αναζητήθηκαν πληροφορίες στον Δήμο Ρεθύμνου, στο αρχείο Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στον ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, και επικοινωνία με την Αγνή Πικιώνη και τη Μαρία Νοδαράκη. Ο Δήμος Ρεθύμνου έδωσε τα περισσότερα και σημαντικότερα αρχεία για την έρευνα. Τα αρχεία βρέθηκαν δια μέσου της τέως Διευθύντριας τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Ρεθύμνης Γεωργίας Κελέκη, στο αρχείο του τέως Δημάρχου Δημήτρη Αρχοντάκη. Τα αρχεία αυτά περιελάμβαναν, πέρα από την έκθεση του Πικιώνη του 1966, και αποκόμματα εφημερίδων της περιόδου Ιουνίου 1970 έως Ιουνίου 1973 και εκθέσεις του Δημάρχου. Έτσι αποκαλύπτεται μέσω του υλικού η αντιμετώπιση του φρουρίου της Φορτέτζας από τον Πικιώνη το 1966 και οι αντιδράσεις της περιόδου 1970-1973 μέχρι τη «νέα μελέτη».

ΡΕΘΥΜΝΟ 1760

ΡΕΘΥΜΝΟ 1760

RETHYMNO

Οι κύριες πολιτικές τουριστικής αξιοποίησης μνημείων του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ) της περιόδου 1950-1967 φαίνεται να επηρεάζουν τη μελέτη Πικιώνη, καθώς το έργο είναι τουριστικής αξιοποίησης, ο ΕΟΤ αποτελεί το επίσημο όργανο τουριστικών αξιοποιήσεων και είναι ένας από τους τρεις φορείς που έχουν ιδιοκτησία στον χώρο της Φορτέτζας. Ο Τουρισμός από νωρίς το αντιλαμβάνεται ως ένα από τα πιο δυνατά εργαλεία ανάπτυξης της Οικονομίας της χώρας. Βασικός στόχος τού Τουρισμού από το 1950 είναι η εισαγωγή ξένου συναλλάγματος και η ανόρθωση της Ελληνικής Οικονομίας. Ο ΕΟΤ επικεντρώνεται στην ανάπτυξη του Διεθνούς Τουρισμού¹, στην προσέλευση ξένων τουριστών με υψηλό εισόδημα που ενδιαφέρονται για τον ελληνικό και αρχαίο πολιτισμό, τη λαϊκή παράδοση και τη φύση. Ένα από τα σημαντικότερα προγράμματα του οργανισμού της περιόδου 1950-1967 ήταν η *Ανάπτυξη Τουριστικών Τόπων*. Το πρόγραμμα αυτό είναι ένα θεσμός που ξεκίνησε το 1946 επί Γενικής Γραμματείας Τουρισμού. Ως τουριστικοί τόποι μπορούν να οριστούν «πόλεις, κωμοπόλεις, χωριά και περιοχές τουριστικού

ενδιαφέροντος, που προκαλούν ή που είναι δυνατόν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον περιηγητών, λόγω φυσικών καλλονών, αρχαιολογικού, ιστορικού ή λαογραφικού ενδιαφέροντος κλπ.»². Την εποπτεία των τουριστικών τόπων έχει ο Οργανισμός.

Η ανάδειξη του τουρισμού της Ελλάδας ήταν στα πλαίσια ανασυγκρότησης της χώρας, μετά τη χρεοκοπία του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1951 ξεκινάει με κονδύλια του σχεδίου Μάρσαλ το πρόγραμμα «Ξενία». Το φρούριο της Φορτέτζας δεν είναι μέρος του προγράμματος «Ξενία», αλλά αποτελεί τουριστικό τοπίο υπό την επίβλεψη του ΕΟΤ. Ορίζεται επίσης ως αρχαιολογικός χώρος το 1939, αλλά δεν αντιμετωπίζεται ως αρχαιολογικό μνημείο, όπως αντιμετωπίζει ο Οργανισμός τα αρχαία μνημεία (προϊστορικά και ελληνορωμαϊκά). Στα αρχαία μνημεία θεωρεί ο ΕΟΤ ότι η νέα κατασκευή βεβηλώνει το τοπίο, στα μεσαιωνικά μνημεία όμως δεν υπάρχουν περιορισμοί ως προς τις νέες κατασκευές. Βλέπουν τα μεσαιωνικά μνημεία και τα φρούρια να έχουν μια σειρά από πλεονεκτήματα, που τα απλά οικόπεδα δεν διαθέτουν. Η μελέτη Πικιώνη για την τουριστική αξιοποίηση της Φορτέτζας, ακολουθεί τη λογική του προγράμματος «Ξενία». Η τουριστική πρόταση της μελέτης Πικιώνη για τη Φορτέτζα είναι μία συνολική αξιοποίηση μιας περιοχής, τονίζοντας τα μνημεία και τα ιστορικά σύνολα. Αξιοποιεί τα ιστορικά στοιχεία του χώρου για την αξιοποίηση του παρελθόντος ως τμήμα της καθημερινότητας, χωρίς μουσειακό χαρακτήρα.

Η έκθεση της μελέτης Πικιώνη για το φρούριο της Φορτέτζας αποτελείται από τις εξής επτά ενότητες:

- Εισαγωγή
- Ο τόπος του έργου
- Έκθεση προτεινόμενων απόψεων
- Έργα συναφή
- Εκτέλεση έργου
- Εκμετάλλευση έργου
- Μελλοντικά έργα

Μέσα στις πρώτες λέξεις που γράφει, είναι η λύπη. Με λύπη γέμισε την ψυχή του και των συνεργατών του η επίσκεψη αυτή: «*ω, πόσες σελίδες από το χρονικό της περίπτωσης αυτής πολιτείας δεν είχε αφανίσει ο χρόνος*», γράφει και συνεχίζει λέγοντας για τα έργα των δυναστών σε αυτόν τον τόπο, την εκμετάλλευση των ντόπιων, που τώρα πρέπει να δικαιωθούν και να γίνουν εκείνοι επιτέλους οι πρωταγωνιστές. Ήρθε η ώρα να μνημειωθούν οι αμνημόνευτοι άθλοι της αθάνατης Κρητικής παλικαροσύνης, «*και λέγοντας τούτο δεν εννοώ τις συμβατικές εκείνες μνημειώσεις που μακριά από του να εκφράζουν του άθλου και της θυσίας τη μεγαλοσύνη από έλλειψη ενόρασης και τεχνική αγνωσία, όχι μονάχα είναι ανίκανες να υψωθούν εις του θέματος το υπερβατικό ύψος, αλλά το καταρρίπτουν εις τα κατώτερα επίπεδα της συμβατικότητας...*». Η έντονη κριτική αποτελεί μία από τις πρώτες παραγράφους της εισαγωγής του. Είναι εμφανής η απογοήτευση και η αποδοκιμασία προς άλλα έργα συναδέλφων του, ενώ δεν είναι σίγουρο αν αναφέρεται σε συγκεκριμένο έργο ή ασκεί μια γενικότερη κριτική στην εποχή του ή τους σύγχρονούς του ή το μοντέρνο. «*Το τίποτε, είναι προτιμότερο από το ψεύδος και την αμάθεια, τη μετριότητα παρόμοιων έργων*».

Συγκεντρώνει στην εισαγωγή τα σημαντικότερα στοιχεία που απαρτίζουν τη μελέτη και τις βλέψεις του για τον τόπο. Δίνει έπαινο στην αρχαιολογική υπηρεσία για τα συντηρημένα κτήρια, και δηλώνει «*δεν είμαι εχθρός των ευφών προσαρμογών*», καθώς επιθυμεί τη διατήρηση, τόσο του μουσουλμανικού τεμένους όσο των βενετσιάνικων κτηρίων, και τη συνταίριαξή τους με τα προτεινόμενα νέα κτίσματα. Τα νέα κτίσματα τα αναφέρει στις επόμενες ενότητες αναλυτικά, απλώς εδώ δίνει βάση στα σημαντικότερα για εκείνον. Πνευματικό κέντρο για τη λατρεία του πνεύματος, υπόστω με τοιχογραφίες από Κρητικό δράμα και ιδιαίτερη αφιέρωση στον Ερωτόκριτο και την Αρετούσα, «*ως δείγμα απέραντης αγάπης προς τους δραματοουργούς της Κρητικής παράδοσης*». Προτείνει θέατρο, είτε τύπου της αρχαιότητας είτε μεσαιωνικό, αλλά η γενικότερη ατμόσφαιρα του έργου είναι μεσαιωνική. Σε αντίθεση με την εισαγωγική πρότασή του, «*Ω, πόσες σελίδες από το χρονικό αυτής της πολιτείας δεν είχε αφανίσει ο χρόνος*», γράφει «*Η πολιτεία όπως είπα και παραπάνω, έχασε πολλές σελίδες του χρονικού της*». Η επανάληψη της ίδιας έκφρασης για δύο προτάσεις που αντιτίθενται μεταξύ τους δεν είναι άσκοπη, υποθετικά αναφέρεται στην επί χρόνια παραμέληση του φρουρίου. Όχι μόνο δεν είχε αξιοποιηθεί το φρούριο ουσιαστικά ως χώρος, όπως στην Ιταλία όπου «*κανένα τουριστικό κέντρο δεν έχει αναπτυχθεί δυσανάλογα προς τα άλλα*», αλλά έχουν γίνει πολλές καταστροφές. Καταστροφές από πάροδο του χρόνου και από «*αλόγιστου δράσεως των ανθρώπων*».

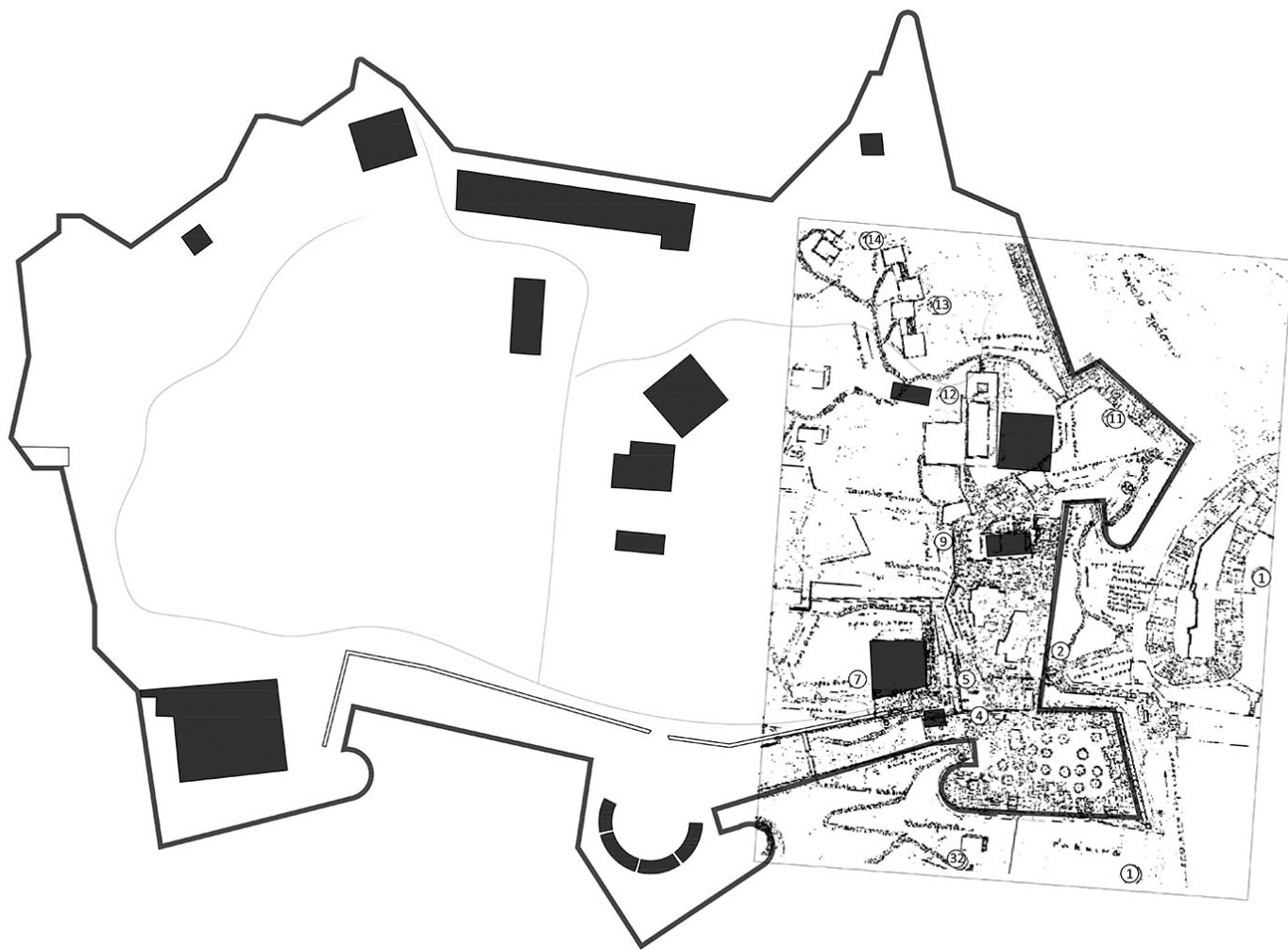
Οι γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες, καθώς και η ιστορική ανάλυση του Ρεθύμνου και του φρουρίου της Φορτέτζας, είναι μέρος της δεύτερης ενότητας. Οι κλιματολογικές συνθήκες δεν είναι κάτι παραπάνω από αναφορές στο κλίμα του Ρεθύμνου.

Τα πρακτικά της μελέτης, τα προτεινόμενα έργα συγκεντρώνονται στην τρίτη ενότητα. Στην εισαγωγή, η οποία έχει δικό της τίτλο «*έκθεσις προτεινόμενων απόψεων*», γράφει για τον τουρισμό και την ένταξη του φρουρίου στο πρόγραμμα περιφερειακής ανάπτυξης τουριστικών κέντρων. Στην ουσιαστική αξιοποίηση του τόπου συμβάλλει τόσο το πνεύμα όσο και η τουριστική ανάπτυξη, η οποία βοηθάει στη γενικότερη οικονομία της πολιτείας. Το φρούριο της Φορτέτζας, αναφέρει ο Δήμαρχος του Δήμου Ρεθύμνου, «εισέρχεται εις μίαν περίοδο καθ' ην, δια πρώτη φορά από δεκαετιών, διαγράφονται ευοίωνοι προοπτικά οικονομικής και πολιτιστικής αναπτύξεως»³. Η τουριστική αξιοποίηση του λόφου του φρουρίου που επί δεκαετίες είχε ξεχαστεί, δεν είναι μόνο πεποίθηση του Πικιώνη, αλλά πρόκειται για τους ευρύτερους στόχους που έθετε ο ΕΟΤ εκείνη τη δεκαετία. Στόχους τους οποίους ακολουθεί ο Δήμος Ρεθύμνου. Τα προτεινόμενα έργα είναι αριθμημένα με επιμέρους τίτλους και σύντομη περιγραφή. Προτείνει τόσο κατασκευές νέων κτηρίων όσο και αναστηλώσεις.

Η τέταρτη ενότητα με τίτλο «*Έργα συναφή*» αναφέρει τις προϋποθέσεις για την επίτευξη της μελέτης αυτής. Τα έργα που θα συνοδεύσουν τη μελέτη είναι η κατασκευή λιμανιού -για την προσέγγιση πλοίων «*απ'ευθείας επί του κρηπιδώματος της προκυμαίας*». Η απουσία λιμανιού είναι σημαντικό μειονέκτημα της πόλης, το οποίο εξηγείται από τη μορφολογία της χερσονήσου, τα ρεύματα και τις «ογκώδεις προσαμμώσεις που προκαλούν»-, η σύνδεση του Ρεθύμνου με τη Φορτέτζα και η κατασκευή πλαζ ώστε να αποτελέσει παραλιακό θέρετρο. Παρόλο που αναγνωρίζει τη σημασία της παλαιάς πόλης και του λιμανιού, δεν προτείνει τη σύνδεσή τους με το φρούριο. Το «*τρίπτυχο*» που θα άρμοζε για την ανάδειξη του «*Μεσαιωνικού Ρεθύμνου*».

Στις επόμενες δύο ενότητες, με τίτλους «*Εκτέλεση έργου*» και «*Εκμετάλλευση έργου*», αναφέρει τις φάσεις εκτέλεσης του έργου και την τελική ανάθεση. Η πρώτη φάση εκτέλεσης περιλαμβάνει τις νέες κατασκευές, και η δεύτερη φάση τις αναστηλώσεις από την αρχαιολογική υπηρεσία. Η εκμετάλλευση του συνολικού συγκροτήματος θα ανατεθεί στον Δήμο Ρεθύμνου για την είσπραξη κερδών, καθώς και κάλυψη πιθανών κενών για την ομαλή λειτουργία του έργου.

Στην τελευταία ενότητα, με τίτλο «*Μελλοντικά έργα*», μας συστήνει την ονομασία του έργου, «*Κέντρον έλξεως Τουριστών*» ή «*Ελκτικόν Κέντρον*». Προτείνει σε αυτό το σημείο, το πολυβολείο των Γερμανών να μετατραπεί σε χορευτικό κέντρο. Δεν είναι σίγουρο αν ο χαρακτήρας αυτής της λειτουργίας έχει ως στόχο να εξυγιάνει το κτίσμα από τις προηγούμενες χρήσεις του ή αν πράγματι θεωρεί ότι αρμόζει η λειτουργία του 'κλαμπ' στον χώρο αυτό, επηρεασμένος, ίσως, από νεότερες μόδες. Σίγουρα πάντως στις μετέπειτα κριτικές του έργου, συμβάλλει να χαρακτηριστεί, αδίκως ή μη, ως *ασυμβίβαστη* η μελέτη. Τάδε έφη και υπογράφει «*Έν Αθήναις τη 20.6.66, ο συνταξιάς, Δ. Πικιώνης*».

© VAROUXAKI ELINA 2019

Η σύντομη ιστορική αναδρομή, που ακολουθεί μετά τις κλιματολογικές συνθήκες του Ρεθύμνου στη δεύτερη ενότητα του κειμένου, στρέφει τη ματιά στην πόλη του Ρεθύμνου, αναφέρει γεγονότα, χρονολογίες και ονόματα. Οι ιστορικές αναφορές του Πικιώνη προέχουν των προτεινόμενων έργων. Έτσι πετυχαίνει να εξελιχθούν οργανικά οι προτάσεις του στον χώρο του φρουρίου. Κάνει απλή αναφορά στην ύπαρξη της αρχαίας πόλης του Ρεθύμνου, την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, την κατάληψη από τους Αραβες και ύστερα πάλι το Βυζάντιο. Συνεχίζει με την ένωση Ελλήνων και Ενετών ενάντια στον κοινό εχθρό, τους Τούρκους. Ολοκληρώνει με τη Μεγάλη επανάσταση του 1866, τη σύμβαση της Χαλέπας το 1878 και την απόκτηση της αυτοδιοίκησης στο νησί με στρατιωτική κατοχή. Τέλος, την επανάσταση των 1895 και 1897 με τον Βενιζέλο, και την αναγνώριση το 1908 από το Ελληνικό κοινοβούλιο. Εκεί ολοκληρώνει την ιστορική αναδρομή στην πόλη του Ρεθύμνου. Συνεχίζει μετά στην υποενότητα «Φορτέτσα», όπου γράφει για την κατασκευή του τείχους της Φορτέτζας, τον ερχομό του Michele Samicheli. Η πόλη του Ρεθύμνου ήταν αρχικά εκτός των τειχών. Περιγράφει σύντομα την ανάγκη για νέα τείχη, τις αντιδράσεις του Κρητικού λαού και ονοματίζει τις πύλες που υπήρχαν.

Γράφει στο τέλος αυτής της ενότητας για την πνευματική παράδοση. Σε όλη την ιστορική αναδρομή αναφέρει την *ανδρειοσύνη* των Κρητικών, την αντίσταση στον εχθρό. Δίνει βάση στην Κρητική Αναγέννηση και ιδιαίτερα στο έργο του Βιντσέτσου Κορνάρου, τον Ερωτόκριτο. Το ενδιαφέρον για τον Ερωτόκριτο είναι ένα φαινόμενο επιστροφής πολλών καλλιτεχνών και διανοούμενων της γενιάς του '30 στο παρελθόν. Η γενιά του '30, φορτισμένη από τις εμπειρίες του πολέμου, τη μικρασιατική καταστροφή, την πολιτική αστάθεια και την αδράνεια του ελληνικού πνεύματος, επιθυμεί τον δημιουργικό διάλογο με τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό, επιθυμεί πολιτισμική αμοιβαιότητα. Η αναφορά στον Ερωτόκριτο, η αναζήτηση του παραδοσιακού έργου και η προσπάθεια υλοποίησής του στον χώρο, είναι αποτέλεσμα της ιδεολογίας της γενιάς του '30. Η σύνδεση παράδοσης και πρωτοπορίας, χωρίς μιμητισμό, εξευρωπαϊσμό ή ξενηλασία.

Η αφήγηση του Πικιώνη για την ιστορία του Ρεθύμνου, αποτελείται από το άθροισμα ιστορικών επιλογών που ξεδιπλώνουν τη σκέψη του για το όραμα της Φορτέτζας. Είναι γραμμένη από τον ίδιο, χωρίς αναφορές σε

άλλα κείμενα. Η κατανόηση των επιλογών του Πικιώνη, γίνεται δυνατή μέσω σύγκρισης με άλλα κείμενα. Συγκεκριμένα, με το σύγγραμμα του Μάρκου Γ. Γιουμπάκη με τίτλο «*Fortezza, Η ιστορία του Βενετσιάνικου φρουρίου του Ρεθύμνου*». Η γραφή του Γιουμπάκη φορτίζει τον αναγνώστη συναισθηματικά. Ενδιάμεσα των ιστορικών γεγονότων βρίσκονται ποιήματα, φωτογραφίες από κατεστραμμένα μέρη του φρουρίου και αναλυτικές περιγραφές για τα πάθη της τοπικής κοινότητας του Ρεθύμνου.

Το σύγγραμμα βρίσκεται κοντά χρονολογικά με το κείμενο του Πικιώνη (κείμενο Πικιώνη, 1966, κείμενο Γιουμπάκη, 1970) και πρόκειται για ένα ιστορικό αφήγημα, γραμμένο από έναν μη ιστορικό (βιβλιοθηκάριο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνου), όπως ο Πικιώνης. Και οι δύο ιστορικές αναδρομές των συγγραφέων εστιάζουν στο φρούριο της Φορτέτζας. Η αναδρομή του Γιουμπάκη είναι, βέβαια, περισσότερο εκτενής και εμβαθύνει παραπάνω. Πρόκειται για δύο ιστορικές αναλύσεις που γράφονται σε ένα μεγάλο μέρος τους από μνήμη. Η γνώση, την εποχή που ο Πικιώνης πήρε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευσή του, ήταν γνώση μιας εκπαίδευσης βασισμένη στην αποστήθιση. Η αποστήθιση κρατούσε ζωντανή την κλασική παράδοση, μέσα από την Αναγέννηση και τα λατινικά κείμενα, ως την αρχαιοελληνική γραμματεία. Ανάμεσα σε όλα όσα εξιστορεί ο Γιουμπάκης, βασίζομαι σε τρεις διαφορές που είναι περισσότερο έντονες μεταξύ των δύο κειμένων.

Σημαντικό μέρος του συγγράμματος είναι η αρχαιότητα του λόφου, γνωστού ως Παλαιόκαστρο, πριν την κατασκευή του φρουρίου της Φορτέτζας. Ο Hogonia Belli, με την επίσκεψή του στον λόφο του Παλαιόκαστρου το 1574, δηλαδή έναν χρόνο αφότου ήδη είχαν αρχίσει οι εργασίες της Φορτέτζας από τους Ενετούς, μιλάει για ό,τι είδε, και έτσι για την ύπαρξη ναού στον λόφο του Παλαιόκαστρου, τον ναό της Ροκκαίας Αρτέμιδος. Παρόμοια αναφορά έχουν οι πηγές του Καλοκύρη. Σημειώνουν ότι η καταστροφή του ναού ήταν υπ' ευθύνη των Ενετών. Παρόλα αυτά ο Πικιώνης δεν αφιερώνει παραπάνω από μια πρόταση για την αρχαιότητα του λόφου ή την καταστροφή του ναού από τους Ενετούς.

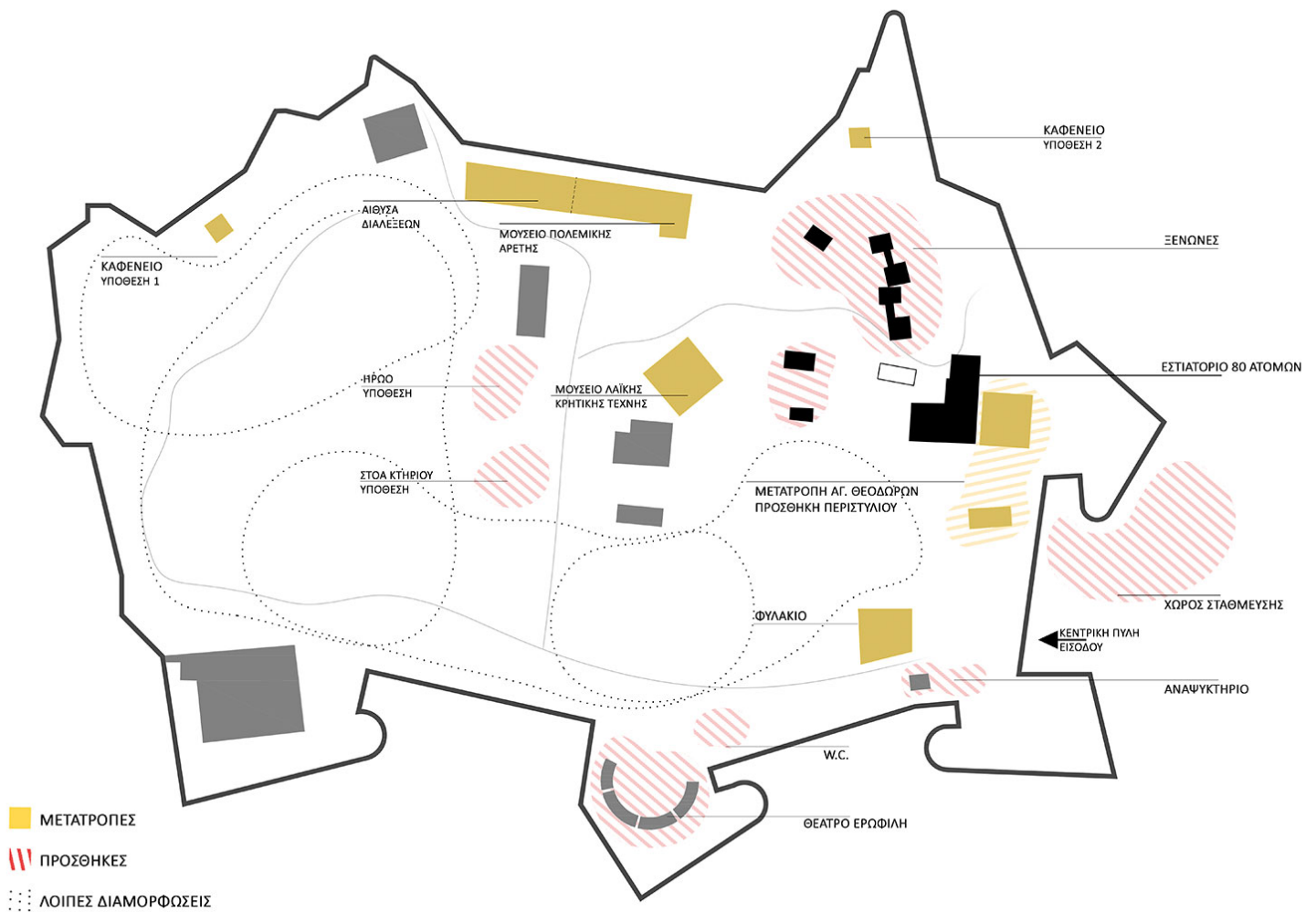
Μέρος των συναισθηματικών φορτίσεων είναι οι περιγραφές του Γιουμπάκη για τις αντιδράσεις του τοπικού πληθυσμού. Παρ' όλο που το φρούριο απέτυχε στον αρχικό του σκοπό, την ύπαρξη κατοικημένης πολιτείας μέσα στα τείχη, οι κάτοικοι επιθυμούσαν την κατασκευή του για ασφάλεια. Τα μοναδικά κτήρια στο φρούριο της Φορτέτσας ήταν Ενετικά, το Διοικητήριο, ο καθεδρικός ναός και τα ανάκτορα. Τα σπίτια των ντόπιων ήταν με δική τους επιμονή εκτός των τειχών. Μάλιστα, περιγράφει ο Γιουμπάκης ότι οι Ενετοί καίγανε τα σπίτια τους, ώστε να αναγκαστούν να ανέβουν στον λόφο του φρουρίου, αλλά εκείνοι χτίζανε πάνω στα ερείπια ξανά και ξανά. Τελικά, χρησιμοποίησαν το φρούριο σε αιματηρές περιόδους φυγής, ως καταφύγιο. Δεν γνωρίζουμε αν είχε στο μυαλό του αυτά τα γεγονότα ο Πικιώνης όταν έγραφε την έκθεσή του, αλλά η ανδρειοσύνη που αναφέρει πιθανόν να μην αφορά μόνο τις γνωστές επαναστάσεις. Παρ' όλες τις καταστροφές των Ενετών, οι οποίες περιγράφονται από διάφορους σχετικούς της εποχής, ο Πικιώνης εστιάζει περισσότερο στις καταστροφές επί Τουρκοκρατίας και στην ένωση του τοπικού πληθυσμού με τους Ενετούς ενάντια στους Τούρκους.

Πριν τον επίλογό του, ο Γιουμπάκης αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην κατοχή των Γερμανών, τα εγκλήματα τους και τη μη-αναστρέψιμη καταστροφή στα τείχη της Φορτέτζας, όπου «*ό,τι λυπήθηκαν οι Τούρκοι, τα αφάνισαν οι Γερμανοί*». Σε όλο το βιβλίο, μεταξύ άλλων, τονίζει τον ρόλο της Φορτέτζας σε κάθε εποχή, και έτσι περιγράφει τη ναζιστική σημαία να υψώνεται στον προμαχώνα του φρουρίου. Η Φορτέτζα χρησιμοποιήθηκε για την αποθήκευση των πυροβόλων και την εύκολη συγκέντρωση των ομήρων. Πριν την αποχώρησή τους ανατίναξαν μέρος των τειχών, ηλικίας 380 ετών. Ο Πικιώνης, όμως, δεν αναφέρει καθόλου την κατοχή των Γερμανών. Εστιάζει στους Ενετούς και έπειτα στους Οθωμανούς, γιατί θεωρεί ότι εκείνοι είναι οι ευεργέτες και οι υπεύθυνοι για τις μεγαλύτερες καταστροφές και αλλοιώσεις του φρουρίου αντίστοιχα. Ή η απουσία αναφοράς στη Γερμανική κατοχή μπορεί απλώς να έγκειται στο γεγονός της χρονικής παραμονής των Γερμανών στον τόπο. Οι Ενετοί παρέμειναν στο Ρέθυμνο από το 1212 μέχρι το 1646, οι Οθωμανοί από το 1646 μέχρι το 1898, ενώ οι Γερμανοί μόλις 3 χρόνια.

Στον επίλογό του, ο Γιουμπάκης αναφέρεται στην πρόταση και μελέτη του σπουδαίου αρχιτέκτονα Δημήτρη Πικιώνη. Στηρίζει τη μελέτη του, τις σκέψεις του ως άκρως κατάλληλες και ταιριαστές στον τόπο αυτό, και ελπίζει να επιλυθεί το οικονομικό πρόβλημα και να πραγματοποιηθεί το έργο σύντομα. Πέρα από τις διαφορές που βρέθηκαν μεταξύ των δυο κειμένων, οι ομοιότητες των δύο κινούνται γύρω από το όραμα του τουρισμού, «*ο τουρισμός, μας λένε, είναι μοναδική ελπίδα μας*».

Για να γίνουν κατανοητά τα προτεινόμενα έργα, χρειάζεται αρχικά να σκιαγραφηθεί ο χώρος του φρουρίου όπως βρίσκεται σήμερα, ώστε να μπορέσει να γίνει επιτυχώς η τοποθέτηση των κτισμάτων στον χώρο και άρα η πρόταση Πικιώνη. Το φρούριο χτίστηκε σύμφωνα με το Ενετικό σύστημα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής από το 1571 μέχρι το 1583. Αποτελείται από τρεις αιχμές και τέσσερις προμαχώνες, που ενώνονται μεταξύ τους με ευθύγραμμα τμήματα τειχών, με μεγάλο πλάτος και εξωτερική κλίση. Από την πόλη του Ρεθύμνου, η οδός Κατεχάκη οδηγεί ανηφορικά στην κεντρική ανατολική πύλη του φρουρίου. Ο χώρος της Φορτέτζας αποτελείται από ελάχιστα κτίσματα, σε σύγκριση με την Ενετική περίοδο. Εσωτερικά και προς την βόρεια πλευρά βρίσκεται η κατοικία των συμβούλων, αποθήκες ή στρατώνες και μικρά κτίσματα είτε πυριτιδαποθηκών είτε απλών αποθηκών. Στο κέντρο, στην Πλατεία, η οποία χωρίζει όλο τον χώρο με ένα κεντρικό μονοπάτι στα δύο, βρίσκονται η οικία του Ρέκτορα, το τέμενος του Ιμπραήμ Χαν, το επισκοπικό μέγαρο και ο ναός της Αγίας Αικατερίνης. Ανατολικά βρίσκονται διάφορες αίθουσες, αποθήκες, φυλάκιο και ο Άγιος Θεόδωρος. Νότια υπάρχει το υπαίθριο θέατρο Ερωφίλη, το οποίο ακόμα λειτουργεί.

Τα προτεινόμενα έργα για τον χώρο της Φορτέτζας περιλαμβάνουν νέες κατασκευές, μετατροπές υφιστάμενων κτηρίων, αναστηλώσεις, κατεδαφίσεις, διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, κατασκευή οδού διέλευσης και ηλεκτρολογικά έργα. Περαιτέρω μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες, στην εστίαση, στο πνεύμα, στους βοηθητικούς χώρους και στον τουρισμό. Η κατηγοριοποίηση αυτή δείχνει ποιος τομέας ευδοκιμεί περισσότερο. Η κατηγορία του τουρισμού υπερτερεί, χωρίς να σημαίνει ότι χωρικά, η παρουσία των κατασκευών υπερτερεί άλλων. Η μελέτη Πικιώνη για τη Φορτέτζα, καθώς και ο ΕΟΤ, μεταξύ του 1950-1967, δεν αντιμετώπιζε τα μεσαιωνικά μνημεία ή τα φρούρια ως αρχαιολογικά μνημεία, οπότε η προσθήκη νέας κατασκευής για τουριστικούς λόγους δεν ήταν προκλητική. Από τις αντιδράσεις του 1970 πιο διστακτικά και στη συνέχεια σήμερα πιο έντονα, φαίνεται οι αρχαιολογικοί χώροι να αντιμετωπίζονται γενικευμένα ως αρχαιολογικά μνημεία. Η κύρια διαφορά μεταξύ της εποχής γραφής της έκθεσης του Πικιώνη και σήμερα, είναι ότι τότε αλλοίωση ήταν, για παράδειγμα, το μουσουλμανικό τέμενος, ο μιναρές και το πυροβολείο των Γερμανών, ενώ σήμερα είναι πιθανή αλλοίωση (και) μια οποιαδήποτε καινούρια κατασκευή αμφισβητήσιμης αισθητικής σε αρχαιολογικό χώρο. Για να μπορέσει η πρόταση Πικιώνη να είναι χρήσιμη για το μέλλον, έχει περισσότερο νόημα να αναλυθούν τα προτεινόμενα έργα με τη λογική της προσθήκης, μετατροπής, αναστήλωσης και κατεδάφισης αντί της κατηγοριοποίησης.

© VAROULAKI ELINA 2019

Σε όλα όσα προτείνει και περιγράφει, σημειώνει το νούμερό τους στη γενική κάτοψη. Έχει βρεθεί μόνο ένα κομμάτι της κάτοψης, οπότε για ένα μικρό μέρος των προτεινόμενων έργων είναι σίγουρη η θέση τους, για τα υπόλοιπα μπορούμε να υποθέσουμε, χωρίς να υπάρχουν άλλες αναφορές να υποστηρίζουν την υπόθεση.

Οι προσθήκες, οι νέες κατασκευές είναι το εστιατόριο, το αναψυκτήριο, το υπαίθριο θέατρο, οι ξενώνες, το ηρώο, η στοά και υπόγεια W.C. Γνωρίζουμε από την κάτοψη, τη θέση του εστιατορίου, του αναψυκτηρίου και των ξενώνων. Το εστιατόριο εξυπηρετεί 80 άτομα, τοποθετείται σε περίοπτη θέση δίπλα στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, για να έχει την καλύτερη θέα στη θάλασσα και την πόλη. Η κατασκευή θεωρήθηκε απαραίτητη, καθώς η πόλη του Ρεθύμνου στερείται εστιατορίων και η ανάγκη για διατήρηση μεγάλης τουριστικής κίνησης είναι προφανής. Το αναψυκτήριο θεωρήθηκε απαραίτητο για την εξυπηρέτηση ατόμων σύντομης παραμονής στο φρούριο. Βρίσκεται στον προμαχώνα του Αγίου Παύλου, δίπλα στην κεντρική πύλη εισόδου. Οι ξενώνες θεωρήθηκαν απαραίτητοι για τη φιλοξενία επιφανών καλλιτεχνών και διανοουμένων και για την κάλυψη έκτακτων αναγκών κατά τη διάρκεια ενός φεστιβάλ. Οι νέες κατασκευές τοποθετούνται κοντά στο εστιατόριο και στην αιχμή του Αγίου Σώζοντος. Στη θέση αυτή εξασφαλίζεται θέα στο λιμάνι του Ρεθύμνου. Οι ξενώνες είναι σύστημα μονάδων με τετραγωνικό σχήμα. Η κάθε μονάδα έχει δική της κλίση και προσαρμογή στο έδαφος. Αχνοφαίνονται συνδέσεις με επιμήκεις διαδρόμους μεταξύ τους.

Το υπαίθριο θέατρο θεωρήθηκε επίσης απαραίτητο, καθώς χωρίς αυτό η πραγματοποίηση κάποιου φεστιβάλ θα ήταν αδύνατη. Η θεατρική διασκέδαση είναι ένα είδος διασκέδασης που προσελκύει τουρίστες, ειδικά με παραστάσεις Αρχαίου Δράματος. Συγχρόνως οι θεατρικές παραστάσεις ανεβάζουν το επίπεδο γνώσεων, τόσο των τουριστών όσο και του τοπικού πληθυσμού. Το υπαίθριο θέατρο δεν βρίσκεται αριθμημένο στο μέρος της κάτοψης, αλλά με σχετική ασφάλεια μπορούμε να το τοποθετήσουμε στο σημερινό θέατρο Ερωφίλη, στον προμαχώνα του Αγίου Ηλία. Δίπλα στο θέατρο, κατασκευάζονται υπόγεια W.C. για την εξυπηρέτηση των αναγκών των επισκεπτών κατά τη διάρκεια ενός φεστιβάλ. Οι επόμενες δύο κατασκευές είναι το Ηρώο και η στοά κτηρίου. Η θέση τους δεν είναι γνωστή και οι πληροφορίες που δίνει είναι ελάχιστες. Ο ρόλος τους

συμβάλλει στο ηρωικό φρόνημα της Κρήτης. Η μοναδική υπόθεση είναι ότι βρίσκονται κεντρικά του χώρου, καθώς φαίνεται στην ανατολική πλευρά του φρουρίου να τοποθετούνται οι προσθήκες της εστίασης και οι ξενώνες, αφιερώνοντας τον υπόλοιπο χώρο στο πνεύμα και τον πολιτισμό.

Οι μετατροπές ή διασκευές περιλαμβάνουν την εκκλησία Αγίων Θεοδώρων, το τούρκικο τέμενος, τους δύο στρατώνες, τη μικρή αποθήκη, το φυλάκιο και τις αίθουσες δίπλα στην κύρια πύλη. Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων αποκτά περιστύλιο για τη δημιουργία σκιάς στο νότιο μέρος της. Η εκκλησία βρίσκεται στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου. Μπορεί να υποτεθεί η αρχιτεκτονική μορφή της εκκλησίας έχοντας ως παράδειγμα τον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη, ένα από τα έργα που ανέλαβε ο Πικιώνης το 1954 - 1957, στον λόφο Φιλοπάππου. Το έργο του Πικιώνη στον ναό ήταν έργο αναστήλωσης και συντήρησης. Αφαίρεσε επιχρίσματα, αποκαλύπτοντας παλιότερες τοιχογραφίες. Συνοδευτικά σχεδίασε και κατασκεύασε αναπαυτήριο δίπλα στον ναό, το *καφενείο Λουμπαρδιάρη*. Πιθανό τα συνοδευτικά κτήρια των Αγίων Θεοδώρων, έπειτα από τις αντίστοιχες επεμβάσεις, να προορίζονται για παρεμφερείς χρήσεις. Μετατρέπει το τούρκικο τέμενος, που βρίσκεται κεντρικά στον χώρο του φρουρίου, σε μουσείο λαϊκής κρητικής παράδοσης για την ενημέρωση των ντόπιων και ξένων για τον *άδουλο* χαρακτήρα του.

Οι επόμενες δύο μετατροπές αφορούν το ίδιο κτήριο, το κτήριο στρατώνων που βρίσκεται κοντά στην οικία του Ρέκτορα και την κατοικία των Συμβούλων. Μετατρέπεται εν μέρει σε αίθουσα διαλέξεων, τέχνης και εν μέρει σε μουσείο πολεμικής αρετής των Κρητικών, με χαρακτήρα πνευματικού κέντρου. Μετατρέπει μικρή αποθήκη σε καφενείο, για την εξυπηρέτηση των περιπατητών και όσων απολαμβάνουν τη θέα της θάλασσας. Υπάρχουν, σήμερα, πολλές μικρές κατασκευές με την περιγραφή αποθήκη, οπότε υπάρχουν δύο υποθέσεις. Μια υπόθεση είναι στην αιχμή του Αγίου Σώζοντος και μία άλλη στην αιχμή της Αγίας Ιουστίνης δίπλα στην κατοικία των συμβούλων. Η μετατροπή του κτηρίου 7 σε φυλάκιο για την ασφάλεια και ομαλή λειτουργία του χώρου, θεωρήθηκε απαραίτητη. Το κτήριο αυτό είναι ένα από τα κτήρια δίπλα στην κεντρική πύλη εισόδου και βρίσκεται πολύ κοντά με το αναψυκτήριο. Τέλος, μετατρέπεται αίθουσες σε γραφεία διοίκησης τουρισμού και πληροφοριών. Η ομαλή λειτουργία και η δυνατότητα παροχής πληροφοριών βοηθάει στην ανάπτυξη και επέκταση του τουρισμού της περιοχής. Δεν είναι γνωστή η θέση των αιθουσών, αλλά υποθετικά βρίσκεται κοντά στην είσοδο και τις κατοικίες φυλάκων, μιας και η λειτουργία τους είναι συμπληρωματική.

Οι αναστηλώσεις και οι κατεδαφίσεις βρίσκονται αριθμημένες σε σχέδια τα οποία δεν έχουν βρεθεί και περιλαμβάνουν τα κατεστραμμένα μέρη του φρουρίου. Αναθέτει τις αναστηλώσεις στην Αρχαιολογική Υπηρεσία με συνεργασία του υπεύθυνου αρχιτέκτονα. Προτείνει μεταξύ άλλων, πλήθος αριθμημένων κτηρίων προς αναστήλωση, στην παλιά τους μορφή, ως υπενθύμιση των θρύλων του φρουρίου. Συγκεκριμένα ζητά αναστήλωση συγκεκριμένου κτηρίου με κατάλληλη διαμόρφωση, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως ξενώνας τουλάχιστον 25 κλινών. Ξεφεύγοντας, έτσι, από τον περιορισμό ξενώνων σε νέα κτίσματα. Οι κατεδαφίσεις περιλαμβάνουν την απαλλαγή του φρουρίου από ερείπια και αντιαισθητικά κτίσματα. Συγκεκριμένα, την κατεδάφιση των αντιαισθητικών κτισμάτων και ερειπίων δίπλα στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων. Προτείνει την συλλογή των λίθων από τις κατεδαφίσεις και επαναχρησιμοποίησή τους για τη μέγιστη οικονομία όλου του έργου.

Εκτός αυτών των κτισμάτων, για την ολοκλήρωση της τουριστικής αξιοποίησης του φρουρίου και για τη διατήρηση, προστασία, ανάπτυξη των προτεινόμενων ειδικών έργων, προτείνει επιπλέον τη διαμόρφωση εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος χώρου, με ζώνες πρασίνου, καθίσματα, πεζούλια, πλακοστρώσεις κ.α. Επιπλέον, κατασκευή κύριας οδού, η οποία συνδέει την περιφερειακή οδό και το λιμάνι με την κεντρική πύλη, μπροστά στην οποία διαμορφώνεται χώρος στάθμευσης για μικρά Ι.Χ. Διαμορφώνονται παρομοίως οδοί περιμετρικά του φρουρίου, ώστε ο χώρος του Φρουρίου να είναι προσιτός από όλες τις πλευρές του. Τέλος, ηλεκτροφωτισμός, ύδρευση και αποχέτευση. Τρία πολύ σημαντικά έργα για τη βελτίωση όλου του έργου.

Συνοψίζοντας, οι νέες κατασκευές συγκεντρώνονται κατά κύριο λόγο στην ανατολική πλευρά του φρουρίου, σε κοντινή απόσταση από την κεντρική πύλη. Όλες οι υπόλοιπες μετατροπές και αναστηλώσεις αφορούν τα κτίσματα που βρίσκονται κεντρικά στην Πλατεία και βόρεια. Κατά κύριο λόγο είναι πνευματικού και τουριστικού χαρακτήρα, και το τουριστικό λειτουργεί συμπληρωματικά με το πνευματικό. Ενδιαφέρον στοιχείο, πέρα από τους εσωτερικούς χώρους πνευματικού κέντρου, πολεμικής αρετής κρητικού λαού και τους ξενώνες, έχει η στοά που επιθυμούσε να εικονογραφήσει με έργα όπως ο Ερωτόκριτος ή η Ερωφίλη.

Οι σκέψεις του Πικιώνη για τον τρόπο επέμβασης σε ένα τόπο όπως το φρούριο της Φορτέτζας, μπορούν να

διαβαστούν μέσα από προηγούμενα έργα και γραπτά του. Οι φορτίσεις που αναλαμβάνουν οι μορφές που σχεδιάζει από την ιστορία και τη μνήμη, αποκαλύπτονται στις αναφορές του για το Κάστρο της Ρόδου. Το Κάστρο είναι σαφώς μεγαλύτερο και έχει σημαντικές διαφορές στις χρήσεις του με τη Φορτέτζα, αλλά παρόλα αυτά θίγει τα ίδια ζητήματα προς αντιμετώπιση. Επιμένει στην ανάγκη για λειτουργικό κυκλοφοριακό σύστημα, στα τείχη που πρέπει να συντηρούνται, και στην ύπαρξη μεγάλων ανοιχτών χώρων για πιθανές μελλοντικές ανασκαφές. Έρχεται αντιμέτωπος σε ένα τοπίο με πολλά επίπεδα ιστορίας, ενεργοποιεί τη μνήμη του τόπου και των ανθρώπων χωρίς να μιμείται τα προηγούμενα. Θεωρεί ότι η ύπαρξη του πραγματικού πνεύματος, των αξιών, θα ακτινοβολήσουν με την παρουσία τους στις νέες μορφές.

Ο Ελλαδικός χώρος υπήρξε κατάκτηση Ιταλών, Τούρκων, Φράγκων και Γερμανών, υπήρξε αντικείμενο πόθου τόσο της Δύσης όσο και της Ανατολής. Ο Πικιώνης επιδιώκει να στέκεται κριτικά απέναντι στις μορφές και να τις αντιμετωπίζει με ευαισθησία. *«Αλλά γιατί με κυνηγάει έτσι η παρουσία του ξένου; Με θέλγει η έλξη τούτη δύο αντιθέτων κόσμων, ή εμείς δεν κάναμε αρκετά για να φωτίσουμε μέσα μας τον κόσμο του ελληνικού;»*⁴ Τον προβληματίζει η παρουσία του ξένου στον ελληνικό τόπο και αναζητά, όπως σε όλα του τα έργα, το αυθεντικό. Ο διχασμός, όμως, έχει αφήσει τα σημάδια του στον τόπο, και η αναζήτηση για την αυθεντική μορφή γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη. Η αισθαντική (Einfühlung) αρχιτεκτονική είναι ικανή να απαντήσει ορισμένα ερωτήματα που θέτει. Χρησιμοποιεί και εκμεταλλεύεται το παλιό σώμα, το συνθέτει υλικά με την καινούρια μορφή και επιδιώκει τη μίξη τους σε μία αντιθετική αρμονία τού χθες με το σήμερα και *«ίσως τότε θα μπορούσαν οι γραμμές να καθορίσουν ό,τι είναι ανάκανα τα λόγια να κάνουν»*.⁵

Η περίοδος μεταξύ της έκθεσης της μελέτης Πικιώνη και των πρώτων συζητήσεων γύρω από τη μελέτη, άφησε τη Φορτέτζα και πάλι αδρανή. Το 1970 αρχίζουν οι συζητήσεις, αλληλογραφίες, συμβούλια και οι αντιδράσεις γύρω από το θέμα της Φορτέτζας. Οι αντιδράσεις της περιόδου για τη μελέτη Πικιώνη παρουσιάζονται μέσα από τρεις ενδεικτικές δημοσίευτες εκθέσεις. Οι εκθέσεις παρατίθενται με χρονολογική σειρά, ώστε να παρατηρηθούν τα διάφορα στάδια των αντιδράσεων καθώς και κάποια από τα προβλήματα της εποχής, που συνέβαλαν στο να μην πραγματοποιηθεί το έργο.

Το πολιτικό πλαίσιο της εποχής των εκθέσεων, συγκροτείται από την επταετία που ξεκινάει τον Απρίλιο του 1967. Αμέσως ένα χρόνο μετά την έκθεση του Πικιώνη, το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο όλης της χώρας έχει αλλάξει σημαντικά. Η δικτατορία του Γεώργιου Παπαδόπουλου στρέφει την ελληνική οικονομία γύρω από τον τουρισμό, αλλάζοντας το ιδεολογικό πλαίσιο που τη συγκροτούσε προηγουμένως. Η επιλεκτική χρήση σελίδων της ιστορίας του ελληνικού έθνους καλλιεργεί εθνικιστικά ιδεώδη. Το αρχαιολογικό τοπίο μεταμορφώνεται με την παρουσία χωροφυλακής, η οποία υπενθυμίζει την υπακοή και πειθαρχία στον νόμο της εθνικοφροσύνης. Πρόκειται για ένα αυστηρό καθεστώς ιδεολογικής επιτήρησης και τιμωρητικών πρακτικών. Η επταετία, η οποία ήταν επακόλουθο μιας σειράς γεγονότων και πολιτικής αστάθειας, φέρνει διάφορες αντιδράσεις σε καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες της εποχής. Έτσι, υπάρχει ποικιλία σχολιασμών γύρω από τη μελέτη Πικιώνη για τη Φορτέτζα, με κάποια σχόλια να είναι ουσιαστικά και κάποια άστοχα.

Η πρώτη έκθεση συντάσσεται τον Οκτώβριο του 1970, από τον δήμαρχο Ρεθύμνου Δημήτρη Αρχοντάκη, στο Υπουργείο Εσωτερικών του Δήμου. Πρόκειται για συγκέντρωση στοιχείων, τα οποία πρόκειται να συζητηθούν ένα μήνα μετά στη σύσκεψη του Υπουργείου. Η έκθεση αυτή τονίζει τρία βασικά θέματα. Το θέμα της ιδιοκτησίας του φρουρίου, τη φύση του φρουρίου ως διατηρητέο μνημείο, και σχολιασμό σχετικά με το γιατί η μελέτη Πικιώνη δεν γίνεται να εφαρμοστεί.

Το φρούριο της Φορτέτζας έχει τριμελή ιδιοκτησία. Το ταμείο Αρχαιολογικών απαλλοτριώσεων κατέχει 8.321 τ.μ. του συνόλου, μετά από παραχώρηση υπό τη Διαχείριση Ανταλλάξιμου Περιουσίας με απόφαση του Υπουργού Οικονομικών. Τα 8.738 τ.μ. ανήκουν στον ΕΟΤ (Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού) μετά από απαλλοτριώσεις ιδιωτικών ακινήτων, απόφαση του Ιανουαρίου 1962.⁶ Η υπόλοιπη έκταση των 38.941 τ.μ. ανήκει στο Δημόσιο. Έτσι, η έκταση της Φορτέτζας ανέρχεται στα 56 στρέμματα, με τρεις φορείς να τη διεκδικούν. Ο Δήμαρχος περιγράφει το παραπάνω ως το *πρόβλημα ιδιοκτησίας* που ευθύνεται για την αδράνεια του φρουρίου. Για να αξιοποιηθεί το φρούριο, προτείνει ως λύση την ενοποίηση του χώρου τού φρουρίου από πλευράς ιδιοκτησίας, ή τουλάχιστον την εξασφάλιση ενιαίας μακροχρόνιας χρήσης με φορέα τον Δήμο Ρεθύμνου.

Υπενθυμίζει ότι το φρούριο αποτελεί σπουδαίο αρχαιολογικό και τουριστικό κεφάλαιο της πόλης, το οποίο όμως παραμένει αδρανές και αργό, υποκείμενο στη φθορά του χρόνου. Η τοπική οικονομία πρέπει να στραφεί

σε ενιαία οικονομική περιφέρεια για την τουριστική ανάπτυξη. Ο χαρακτήρας του αρχαιολογικού χώρου και ως ιστορικού μνημείου πρέπει να εστιάσει και να αναδείξει τα μεσαιωνικά στοιχεία του, γιατί είναι μοναδικά σε έκταση και αξία στην Κρήτη. Η ανάδειξη, τελικώς, της Φορτέτζας ως μεσαιωνικό μνημείο σέβεται τις απόψεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αλλά ακολουθώντας το πνεύμα της Εθνικής Κυβέρνησης, υπεύθυνος φορέας είναι ο Δήμος Ρεθύμνου.

Ως τρίτο θέμα έρχεται η μελέτη Πικιώνη. Γράφει ότι η μελέτη Πικιώνη δεν είναι δυνατή να εφαρμοσθεί, γιατί πρώτον έχουν περάσει πέντε χρόνια από τη σύνταξή της, και δεύτερον γιατί προβλέπει ως μελέτη κατασκευές μνημειακού χαρακτήρα. Τα πέντε χρόνια αναφέρονται στην αλλαγή εποχής μεταξύ της χρονολογίας γραφής της έκθεσης Πικιώνη και της χρονιάς που γράφει ο Δήμαρχος. Όπως αναφέρθηκε ήδη, το πολιτικό κλίμα και η κυβέρνηση έχουν αλλάξει. Έχουν αλλάξει τα ιδεολογικά πλαίσια που συγκροτούσαν τον Τουρισμό και τα ιστορικά μνημεία. Επίσης, ο Πικιώνης δεν περιγράφει στην έκθεσή του τη μορφολογία των κατασκευών του. Ο μνημειακός χαρακτήρας μπορεί να αναφέρεται στη συγκέντρωση πολλών κτισμάτων πνευματικού χαρακτήρα, σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους, ενώ αυτό που επιθυμεί κυρίως ο Δήμος είναι η αποκατάσταση του φρουρίου στην αυθεντική του μορφή και την ανάδειξή του ως μεσαιωνικό μνημείο. Παρόλο που απορρίπτει τη μελέτη, θεωρεί ότι είναι χρήσιμη ως βάση για τη «νέα μελέτη».

Η δεύτερη έκθεση γράφεται τον Ιούνιο του 1972, από τον Υφυπουργό περιφερειακής διοίκησης Κρήτης, Γεώργιο Γεωργαλά, στη στήλη «Από όσα μας γράφουν» στην εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ». Το άρθρο είναι απάντηση σε προηγούμενο δημοσίευμα περί της τουριστικής αξιοποίησης της Φορτέτζας. Αναφέρεται το ζήτημα της ιδιοκτησίας, μόνο που τώρα η ιδιοκτησία δεν είναι τριμελής, αλλά διμελής μεταξύ του Δήμου Ρεθύμνης και του ΕΟΤ. Η περιφερειακή Διοίκηση Κρήτης, στα πλαίσια της γενικότερης ανάδειξης και διατήρησης των μνημείων της Κρήτης, περιέλαβε στα προγράμματά της τη «Φορτέτζα», την οποία ανέλαβε ο Πικιώνης. Η μελέτη αυτή λαμβάνεται ως βάση, αλλά πρέπει να αναμορφωθεί στα σημερινά δεδομένα. Απαριθμεί αρχικά τα στοιχεία που δεν αντιμετώπισε η μελέτη Πικιώνη, και μετά τα στοιχεία που αντιμετωπίστηκαν αλλά χρειάζονται τροποποίηση. Τελικά, σχολιάζει την τουριστική ανάπτυξη του φρουρίου, κάνοντας σχόλια για κάποιες αντιδράσεις της μελέτης.

Η μελέτη Πικιώνη, σύμφωνα με τον Υφυπουργό, δεν περιλαμβάνει την αναστήλωση των τειχών και κτισμάτων, τη χρήση υπαρχόντων κτισμάτων και χώρων, την εξέταση για ανακατασκευή παλιών κτισμάτων βάσει χαρτών και σχεδίων για τη μείωση των νέων κτισμάτων. Δεν περιλαμβάνει τα οικονομοτεχνικά τεύχη και τη σύνδεση με την παλαιά πόλη και το Ενετικό λιμάνι. Τα στοιχεία τα οποία αντιμετωπίστηκαν από τη μελέτη Πικιώνη αλλά επιβάλλονται σε τροποποίηση είναι, η κύρια πρόσβαση και ο χώρος στάθμευσης, ο διαχωρισμός μεταξύ κτηρίων προς κατεδάφιση και προς αναστήλωση, γιατί ο νόμος έχει αλλάξει και κάποια προσκρούουν στον αρχαιολογικό νόμο.

Στις δύο τελευταίες παραγράφους σχολιάζει τη δημιουργία τουριστικών μονάδων που προτείνει η μελέτη Πικιώνη και τους αβάσιμους φόβους γύρω από τη Φορτέτζα. Οι τουριστικές μονάδες αφορούν μόνο 150 κλίνες και όχι περισσότερες, και αυτές μάλιστα θα αναπαριστώνται με την ενετική αρχιτεκτονική, απόλυτα προσαρμοσμένες στο έδαφος. Ο σχεδιασμός με χαρακτηριστικά ενετικής αρχιτεκτονικής είναι ένα στοιχείο που δεν αναφέρει ο Πικιώνης στην έκθεσή του. Εν κατακλείδι, ο Υφυπουργός υποστηρίζει ότι οι φόβοι περί διάπραξης αστοχιών για τη Φορτέτζα είναι αβάσιμοι και ίσως άδικοι. Πολιτική της περιφερειακής διοίκησης, στην οποία είναι εναρμονισμένες οι ενέργειες του Δήμου Ρεθύμνου ως φορέα του έργου, είναι ο σεβασμός των μνημείων και η ανάδειξη, αξιοποίησή τους.

Μεταξύ των δύο εκθέσεων υπάρχουν πολλές ομοιότητες. Ένα από τα επαναλαμβανόμενα στοιχεία είναι η αναστήλωση τειχών και κτισμάτων, ενώ ένα νέο στοιχείο είναι η κατασκευή παλιών κτισμάτων με βάση χάρτες και σχέδια. Μεταξύ της έκθεσης του 1970 και του 1972, το ζήτημα της ιδιοκτησίας που παρουσιάστηκε στην προηγούμενη έκθεση ως ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα, αρχίζει και επιλύεται. Επιπλέον, το άρθρο του Γ. Γεωργαλά υποστηρίζει ανοιχτά κάποιες από τις επιλογές του Πικιώνη και αναγνωρίζει ότι οι αλλαγές χρειάζονται, επειδή τα δεδομένα άλλαξαν, «*χρήζει όμως αναμορφώσεως συμφώνου προς τα σημερινά δεδομένα διατηρουμένου του γενικού πνεύματος*».

Η τρίτη έκθεση γράφεται τον Ιούνιο του 1973, από τον δήμαρχο Ρεθύμνου Δημήτρη Αρχοντάκη, στο γραφείο του Δημάρχου. Η έκθεση είναι η πιο ολοκληρωμένη μεταξύ των τριών, γιατί συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία από διάφορα δημοσιεύματα και συζητήσεις. Πρόκειται για μια έκθεση ενημερωτική προς τους πολίτες του

Ρεθύμνου. Στην πρώτη σελίδα περιγράφει όλα τα δημοσιεύματα που συγκέντρωσε και συμπεριέλαβε στην έκθεσή του.

Πριν την εμφάνιση στα επιμέρους κεφάλαια, ο Δήμαρχος αναφέρει ότι στην καθημερινή ζωή είναι συνηθισμένο να παρατηρούνται διαφορετικές απόψεις, παρανοήσεις, αντιθέσεις, κακοπιστίες και διεκδικήσεις συμφερόντων, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η πρόοδος σταματά. Για τον Δήμο Ρεθύμνου, του υπεύθυνου φορέα του έργου της Φορτέτζας, είναι σημαντική η ανάδειξη του «Μεσαιωνικού Ρεθύμνου», καθώς τα μεσαιωνικά στοιχεία που διαθέτει είναι τα μοναδικά σε έκταση και σε αξία στο νησί, και η σύνδεση του φρουρίου με την παλαιά πόλη και το ενετικό λιμάνι ως τρίπτυχο. Το τρίπτυχο αυτό κρίνεται απαραίτητο για την ανάδειξη του «Μεσαιωνικού Ρεθύμνου».

Το «Ελκτικό Κέντρο» ή η μελέτη Πικιώνη απαιτεί πλήρη ανασύνταξη. Οι κύριοι λόγοι της ανάγκης για ανασύνταξη της μελέτης είναι τα κενά και οι αναθεωρήσεις. Μεταξύ άλλων, τα κενά περιλαμβάνουν τις αναστηλώσεις που αναθέτει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν έχει δυνατότητα να εκτελέσει έργο τόσο μεγάλης έκτασης σε λογικό χρόνο και προτείνει να γίνουν τα σχέδια των αναστηλώσεων από έμπειρους μελετητές και να εγκριθούν μετά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Σημαντικότερο κενό είναι η σύνδεση του φρουρίου με την Παλαιά Πόλη και το Ενετικό λιμάνι, το τρίπτυχο που αναδεικνύει το «Μεσαιωνικό Ρεθύμνο». Μεταξύ άλλων, οι αναθεωρήσεις αφορούν την κύρια πρόσβαση και τον χώρο στάθμευσης. Η κατεδάφιση του προμαχώνος (πρώην φυλακών) αντιβαίνει προς τον αρχαιολογικό νόμο, γιατί «ο προμαχών είναι μνημείο», άρα η λύση για το πρόβλημα πρόσβασης είναι πια παράνομη και δεν μπορεί να εφαρμοστεί. Το χορευτικό κέντρο που προτείνει στο γερμανικό πυροβολείο, εξετάζεται αν συσχετίζεται με τον μνημειακό χαρακτήρα του φρουρίου, το ίδιο ισχύει για την παιδική χαρά (παράδειγμα Φιλοθέης), και θα αποφασίσει για αυτά το Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Παρ' όλο που η ιδέα είναι θαυμάσια ως σύλληψη, η υλοποίησή της δεν είναι ανάλογη. Κάποιες από τις λειτουργίες του είναι ασυμβίβαστες με τον χαρακτήρα του φρουρίου.

Συνεχίζει στο επόμενο κεφάλαιο, όπου παρουσιάζει τι περιλαμβάνει η «νέα μελέτη». Η «νέα μελέτη» περιλαμβάνει πολλά από τα έργα της μελέτης Πικιώνη. Οι μεγαλύτερες διαφορές με τη μελέτη Πικιώνη είναι στα κατασκευαστικά σχέδια για αναστήλωση τειχών και κτισμάτων, στη μετασκευή του προμαχώνα σε Αρχαιολογικό Μουσείο και στη διασκευή, μετατροπή μόνο υφιστάμενων κτισμάτων για τις νέες λειτουργίες. Το αρχαιολογικό μουσείο σίγουρα προβληματίζει σαν πρόταση, γιατί ο Δήμαρχος απορρίπτει τον χαρακτήρα του υπαίθριου θεάτρου της μελέτης Πικιώνη. Το θέατρο, γράφει, δεν είναι δυνατό να έχει κλασικίζοντα χαρακτήρα όταν βρίσκεται σε μεσαιωνικό χώρο.

Η κύρια διαφορά μεταξύ μελέτης Πικιώνη και νέας μελέτης συγκεντρώνεται σε ένα βασικό σχόλιο του Δημάρχου, στην «επίγνωσι ότι η Φορτέτζα δεν είναι οικόπεδο, αλλά μνημείο». Το φρούριο, από επιθυμία τουριστικής ανάδειξης το 1966, επιθυμεί να αναδειχθεί ως αρχαιολογικό μνημείο από το 1970 και έπειτα. Η ουσία των αντιρρήσεων έγκειται στον τρόπο που προσλήφθηκε ο χώρος της Φορτέτζας, ως ιστορικός χώρος, από τα πρόσωπα που τον διεκδικούν. Ο Πικιώνης γράφει σε έκθεσή του για τα μνημεία ότι είναι αντίθετος στην τρέχουσα έκφραση της μνημόνευσης, είναι αντίθετος στην κοινή και επίσημα καθιερωμένη έκφραση των μνημείων, που έχουν υιοθετήσει όλα τα έθνη. Βρίσκει πως «άλλοι ήταν οι τρόποι των μεγάλων παραδόσεων κι αυτούς πρέπει να ξαναβρούμε, αν θέλουμε να εκφράσουμε πλαστικά κι όχι να περιγράψουμε φιλολογικά τις πράξεις τούτες».⁷

«Τα μνημεία θα τα αναστηλώνουμε, θα τους δίνουμε νέα χρήση με σκοπό πνευματικό και πολιτιστικό ή επιδίωξη την οικονομική τους εκμετάλλευση, με τουριστική μορφή;»⁸ Αυτό ήταν ένα από τα κύρια ερωτήματα που αιωρούνταν στη συζήτηση που οργάνωσε ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων τον Απρίλιο 1973. Είχαν ειπωθεί και διαδοθεί πολλά. Εκείνη την εποχή η λέξη «αξιοποίηση», εμπειρικά οδηγούσε τη σκέψη στο χειρότερο. Ειδικά στην περίπτωση της Φορτέτζας, που ο τουρισμός ήταν ένας από τους κύριους στόχους που έθετε η μελέτη, «διάχυτος ήταν ο φόβος ότι το ιερό αυτό έργο παραδίδεται στην επενδυτική μανία του τουριστικού επιχειρηματία».⁹ Τελικώς, έτσι μένει η μελέτη Πικιώνη για το φρούριο της Φορτέτζας, σπουδαία σε όραμα ασυμβίβαστη εν πράξει. Εν ουσία, οι λόγοι που δεν εφαρμόστηκε η μελέτη Πικιώνη στρέφονται γύρω από την έννοια του μνημείου. Αλλιώς οραματίστηκε ο Πικιώνης τη Φορτέτζα το 1966, αλλιώς ο Δήμος Ρεθύμνου το 1970. Παρ' όλο που το όραμα του Πικιώνη χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως έρμαιο τουριστικού καταναλωτισμού, αντικατόπτριζε ρομαντικά τον Τουρισμό της εποχής. Αντιμετώπισε το φρούριο, ως επιφάνεια γης με σημαντικά ιστορικά ερείπια που πρέπει να αναστηλωθούν και να αναδειχθούν στον τοπικό

πληθυσμό και τους ξένους, για την πνευματική τους αξία. Η νέα μελέτη του 1970 οραματίζεται το φρούριο ως αρχαιολογικό τόπο, ως υλικό αγαθό της εθνικής μνήμης, το οποίο πρέπει να διαχωριστεί από τον ιστό της καθημερινής ζωής και να εκτεθεί προς δημόσια θέαση.

Φαίνεται όλα να κινούνται γύρω από την ενσυναίσθηση, τη συναισθηματική μέθεξη με τους ανθρώπους και τον υλικό πολιτισμό του παρελθόντος. Ο αρχιτέκτονας, ο αρχαιολόγος, όποιος καλείται να επέμβει σε ένα τόπο πολυεπίπεδο, ιστορικό, μνημειακό, αρχαιολογικό, αυτός ο οποίος, όταν είναι ενήμερος για την ιστορική και καλλιτεχνική αξία των μνημείων του παρελθόντος, μόνο τότε μπορεί να κατασκευάσει, να συντηρήσει μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους που μπορούν να παρέχουν στους σύγχρονους έναν προσωπικό δεσμό με τους προγόνους, που μπορούν να προσφέρουν ένα νόημα ύπαρξης, μία αίσθηση πεπρωμένου. Την ικανοποίηση της ανάγκης σύνδεσης με το παρελθόν σε ένα χαοτικό, αέναο σύμπαν. Οι μορφές των κατασκευών και των επεμβάσεων οφείλουν να είναι αποτέλεσμα ενεργειών νόμιμων και αναγκαίων, όχι επιτηδευμένων και υπερφίαλων, μορφές συνεννοούμενες με το τοπίο, εναρμονισμένες, φυσικές, αφανείς και ταπεινές.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- ¹ *Μεταπολεμικός Μοντερνισμός 1950-1965*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Ε.Β.Ε. 2010- 2012, σ.153
- ² *Μεταπολεμικός Μοντερνισμός 1950-1965*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Ε.Β.Ε. 2010- 2012, σ.159
- ³ Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Έκθεσις περί του Ενετικού Φρουρίου Φορτέτζα Ρεθύμνου», Υπουργείο Εσωτερικών, Οκτώβριος 1970
- ⁴ Πικιώνης, Δημήτρης, «Το πρόβλημα της Μορφής», Πικιώνη, Α. και Παρούσης, Μ. (επιμ.), *Κείμενα Δ. Πικιώνη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987, σ.206
- ⁵ Στο ίδιο, σ.232
- ⁶ ΦΕΚ, Δ' 7/23-1-1962
- ⁷ Πικιώνης, Δημήτρης, «Το πρόβλημα της Μορφής», Πικιώνη, Α. και Παρούσης, Μ. (επιμ.), *Κείμενα Δ. Πικιώνη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987, σ.228
- ⁸ «Το πνεύμα του Πικιώνη στην Φορτέτσα Ρεθύμνης», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», Απρίλιος 1973
- ⁹ Στο ίδιο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Clogg, Richard, «Η ιδεολογία της Επανάστασης της 21ης Απριλίου 1967», Γιώργος Γιαννουλόπουλος (επίμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό, Παπαζήσης*, Αθήνα 1976
- Γιουμπάκης, Μάρκος, *Fortezza, η Ιστορία του Βενετσιάνικου Φρουρίου του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο, 1970
- Δοξιάδης, Κωνσταντίνος, *Κείμενα Σχέδια Οικισμού*, Ίκαρος, 2006
- Ελεφάντης, Άγγελος, Εθνικοφροσύνη: *Η ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994
- Κοτιώνης, Ζήσης, *Η τρέλα του τόπου*, Εκκρεμές, 2004
- Πικιώνης, Δημήτρης, *Κείμενα Δ. Πικιώνη*, Α. και Παρούσης, Μ. (επιμ.), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987
- Ραφαηλίδης, Βασίλης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, 2018
- Τζιόβας, Δημήτρης, «Η ελληνικότητα & η γενιά του '30», *Cogito*, τ. 06, Μάιος 2007
- Τσιαμπάος, Κώστας, *Αμφίθυμη Νεωτερικότητα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017
- Τσιαμπάος, Κώστας, *Κατασκευές της όρασης*, Ποταμός, Αθήνα 2010
- Χαμηλάκης, Γιάννης, *Το έθνος και τα ερείπιά του*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2012
- Χουρμουζιάδης, Γιώργος, *Μουσείο: Σχολείο ή ναός;*, Θέματα χώρου και τεχνών 11, 1980

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχαιολογικό δελτίο, τόμος 17 μέρος Β, χρονικά 1961-62, διαθέσιμο σε <https://www.aigai.gr/sites/default/files/%CE%91%CE%94%2017%2C%201961-62.pdf> (πρόσβαση Ιούνιος 2019)
- Αρχιτέκτονες, περιοδικό ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τ.72 π. Β, Νοέμβριος 2008, διαθέσιμο σε <https://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/teuchos72.html> (πρόσβαση Ιούνιος 2019)
- Επιθεώρησις χωροφυλακής, Ιούλιος 1973, έτος 4ον, τεύχος 43ον, διαθέσιμο σε <https://www.policemagazine.gr/psifiako-arxeio/%CF%87wrofylakh> (πρόσβαση Ιούνιος 2019)
- *Μεταπολεμικός Μοντερνισμός 1950-1965*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Π.Ε.Β.Ε. 2010, 2012, διαθέσιμο σε https://www.researchgate.net/publication/301848698_Politikes_gia_ton_Tourismo_E_ylopoiiese_tou_oramatos_gia_ton_tourismo_mesa_apo_to_ktiriako_ergo_tou_EOT (πρόσβαση Ιούνιος 2019)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Έκθεσις περί του Ενετικού Φρουρίου Φορτέτζα Ρεθύμνου», Υπουργείο Εσωτερικών, Οκτωβρίου 1970
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», Αρχείο Δήμου Ρεθύμνου, Γραφείο Δημάρχου, Ιούνιος 1973
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 24 Ιούνιος 1973
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 26 Ιούνιος 1973
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 27 Ιουνίου 1973
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», εφημερίδα «Κρητική Επιθεώρησις», 26 Ιουνίου 1973
- Αρχοντάκης, Δημήτρης, «Η ανάδειξη της Φορτέτζας», εφημερίδα «Κρητική Επιθεώρησις», 27 Ιουνίου 1973
- Γεωργαλάς, Γιώργος, «Η Φορτέτζα Ρεθύμνης», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», Ιούνιος 1972
- Δελτίο συλλόγου αρχιτεκτόνων, «Ο κοινωνικός ρόλος του αρχιτέκτονα», Νοέμβριος 1972
- Παπαδημητρίου, Δημήτρης, Συμβούλιο Χωροταξίας, Περιφερειακή Διοίκηση Κρήτης 4η Υπηρεσία Συντονισμού Αναπτύξεως Περιφέρειας, Φεβρουαρίου 1972
- Πικιώνης, Δημήτρης, «Τουριστική Αξιοποίηση Φρουρίου Φορτέτζα», Υπουργείο Συντονισμού, Ιούνιος 1966
- «Το πνεύμα του Πικιώνη στην Φορτέτσα Ρεθύμνης», εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», Απρίλιος 1973